

NÕUKOGUDE ANNEKSIION 1940. AASTA EESTI AJAKIRJANDUSE KÕVERPEEGLIS*

MEELIS SAUEAUK

70 aasta vanustest Eesti ajalehtedest saame 1940. aasta juunisündmustest pildi, mis ei lange kokku ettekujutusega agressioonist, mida tähendas täiendavate Nõukogude Liidu armee üksuste sissemarss Eestisse, Läti ja Leetu. Nagu on viidanud noid sündmusi käsitlenud autorid, oli see tingitud Eesti juhtkonna rahustamispoliitikast, katsest mitte pakkuda punavägedele ajendit lahingutegevuse alustamiseks, mis oleks võinud kaasa tuua ebavajalikke inimohvreid.¹ Samas on Nõukogude pool teinud suuri jõupingutusi oma võimu legaliseerimiseks, luues ja kultiveerides ametlikke ajalooversioone üritamaks tõestada, et inkorporeerimine Nõukogude Liitu oli Eesti poolt vabatahtlik.² Tollane tähtsaim massikommunikatsioonivahend trükiajakirjandus on tänapäeval hästi kättesaadav ning võimaldab lisada lünklikule arhiiviainesele huvipakkuvat täiendust.³ Nii ajakirjanduses välja öeldu kui ka mitteöeldu, kirjelduste lahknevused ja sisulised ebakõlad aitavad ajaloolasel minevikupilti luua või vähemalt täiendada. Käesoleva artikli eesmärk ongi kirjeldada, kuidas ja kes manipuleerisid Eesti massikommunikatsioonivahenditega ja kuidas see pidi mõjutama Nõukogude agressiooni retseptiooni Eesti ühiskonnas. Samuti püüan analüüsida, millist lisainformatsiooni võib ajakirjanduses avaldatu anda anneksiooni läbiviimise taktika kohta. Täpsemalt peatun anneksiooni esimesel faasil, kui Balti riikides toimus Nõukogude sõjaline operatsioon ja ajalehetoimetused olid veel tegelikult uue võimu poolt üle võtmata, mistõttu saab veel rääkida iseseisva Eesti ajakirjandusest, samuti kirjeldan väljaannete ülevõtmisega kaasnenud muutusi. Käesoleva artikli probleemipüstituse kasuks kõneleb ka tõsiasi, et mitmedki teemakohased kirjutised on praeguseks vananenud või vajaksid täpsustamist.⁴ Ei saa siiski välistada, et veel tänagi ei ole teaduskäibes tollastest sündmustest teavet sedavõrd piisavalt, et oleks võimalik sündmuste ajakirjanduskajastusi ammendavalt seletada.

* Artikkel on avaldatud ajakirjas Tuna nr. 4/2010, lk. 8–23.

¹ Vt. nt.: Sõja ja rahu vahel II. Esimene punane aasta. Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni. Peatoim. E. Tarvel. S-Keskus, Tallinn, 2010, lk. 93.

² T. Kreegipuu, E. Lauk. The 1940 Soviet Coup-d'État in the Estonian Communist Press: Constructing History to Reshape Collective Memory. – Westminster Papers in Communication and Culture. University of Westminster, London, 2007, Vol. 4(4), lk. 42–64.

³ Vaadeldava perioodi Eesti ajalehed on digiteeritud kujul saadavad internetiaadressil <http://dea.nlib.ee>. Artiklis ei ole viiteid tekstis nimetatud ajaleheartiklitele täiendavalt viidetena välja toodud.

⁴ Vt. nt.: E. Ernits. Ajakirjandus ja punane tsensuur. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, 3., Punane aasta. Koguteos. Toim. R. Maasing jt. EMP, Stockholm, 1956. On saanud aluseks ka ülevaatekäsitlusele: L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1977; Eesti nõukogude ajalookirjandusest – O. Kuuli. Ajastu peegel: ajakirjandus 1940. aasta revolutsioonisuvel. – Looming 1980, nr. 6, lk. 842–850; mälestustekogumik: Kui kõik alles tärkas. Mälestusi ajakirjanduse töömailt 1940–1945. Koost. Ü. Vähkjas. Eesti Raamat, Tallinn, 1973; kaasaja Eesti autorite töödest: P. Kaasik, T. Hiio. Sovietisation of the Press. – Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Eds. T. Hiio, M. Maripuu and I. Paavle. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, Tallinn, 2006, lk. 189–191; O. Liivik, H. Tammela. President lahkub areenilt. Konstantin Pätsi viimane avalik esinemine 21. juunil 1940. a. – Akadeemia 2010, nr. 6, lk. 963–994.

Iseseisva Eesti ajakirjandus oli 1940. aastaks juba viie aasta jagu õppinud eksisteerima riigikorralduse tingimustes, mida tänapäeval tavatsetakse nimetada autoritaarseks. Eestis, nagu Euroopas pea kõikjal, olid trükiseadused sõdadevahelisel ajal enamasti autoritaarse iseloomuga.⁵ Siiski räägiti ka 1930. aastate Eestis ajakirjandusest kui „seitsmendast suurriigist” või „neljandast võimust” ja rõhutati ajakirjanduse suurt mõju ühiskonnale.⁶ Riigipoolse vaatenurga kajastamiseks oli 1934. aastal moodustatud Riiklik Propaganda Talitus ning ajaleht Uus Eesti, kuid usaldatuimate nn kvaliteetväljaannete hulka kuulusid endiselt igapäevaselt ilmuvad Päevaleht ja „vaikiva ajastu” vitsad saanud Postimees. Propagandatalitusest kujunes kaudselt lehti tsenseeriv asutus.⁷ Kaitseseisukorra seadus (1930), trükiseadus (1938), mitmed sundmäärused (näiteks sundmäärus nr. 19 (1934)) võimaldasid vastutusele võtta väljaandeid, kes avaldasid niinimetatud riigivõimu laimavaid artikleid.⁸ Riigipoolne kontroll avaldatava üle tugevnes järk-järgult, samaaegselt toimis ka väljaannete enesetsensuur, mis oli välja kasvanud nende juhtkondade soovist mitte riskida sulgemisega. Ajalehtede peatoimetajad kõrvaldasid juba ise enne avaldamist sellised tekstid, mida nad arvasid mitte meeldivat valitsusele. Lõppude lõpuks oli ju vaja ka majandada silmapaistva konkurentsi tingimustes ajalehte kui äriettevõtet.

Kui 1939. aasta Hitleri-Stalini pakti kohta oli kajastusi ja arutlusi lehtedes palju, siis Saksa-Poola sõja algusega 1. septembril tugevnes riigi järelevalve ajakirjanduse üle märgatavalt. Peaminister Kaarel Eenpalu andis 5. septembril 1939 salajase korralduse ministritele Ants Oidermaale, Karl Selterile ja Nikolai Viitakule, et sise- ja välispoliitilise teabe edastamist hakkaks reguleerima tsensuur. Ajalehed võisid välispoliitika ja sõja kohta edastada ainult riikliku infoagentuuri – Eesti Telegraafi Agentuuri (ETA, mis tegutses enamusaktsiatega riigile kuuluva aktsiaseltsina) – vahendatud sõnumeid, kusjuures ETA direktor pidi siseinfo kooskõlastama propagandatalitusega ja välisinfo välisministeeriumiga, need omakorda pidid info kooskõlastama sõjavägede staabiga.⁹

Olukord karmistus veelgi seoses „baasidelepingu” sõlmimisega, kui kaitseseisukorra toel sooviti kehtestada juba sisuliselt infoblokaadi. Domineerima hakkasid lugejat rahustava sisuga teated. Väideti, et seoses Nõukogude Liidu sõjaväebaaside tulekuga on Eesti saavutanud rahu, kuigi terve Euroopa on sõjatules. Rõhutati sõbralikke suhteid Nõukogude Liiduga ja samas Eesti neutraliteeti. „Eesti riik on niisama kindel kui ennegi,” kuulutas president Päts oma 29. septembri raadiokõnes.

Nõukogude sõjaväebaasidest ja ebameeldivatest küsimustest, nagu Nõukogude agressioon Soome vastu, tuli reeglina vaikida. Kujunenud olukord tekitas rahva seas muret, protesti tõstsid Eesti Rahvuslaste Klubid.¹⁰ Kirjanik August Mälk iseloomustas kirjas peaminister Jüri Uluotsale rahva meeleolusid sõnapaariga „vaikiv hämarus”.¹¹ Rahulolematusest

⁵ H. Harro. Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon Eestis aastail 1918–1940 ja 1990–1993. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1994, lk. 61.

⁶ H. Harro. Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon..., lk. 18.

⁷ Propagandatalitusest vt. nt.: L. Vaan. Propagandatalitus Eesti Vabariigis 1934–1940. – Tuna 2005, nr. 3, lk. 43–54.

⁸ Sundmäärus nr. 19, nagu ka 1938. a. „Trükiseadus” olid sõnastatud üldsõnaliselt, selgesti paistis välja määruse ideoloogia: kuulutamata välja konkreetseid tõkkeid ja piiranguid, anda võimuesindajatele võimalus vajaduse korral mõjustada ajakirjanduses avaldatava sisu – nii repressiivselt kui ka sundinformatsiooni abil (H. Harro. Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon..., lk. 83).

⁹ J. Ant. Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, Tallinn, 1999, lk. 41; H. Harro. Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon..., lk. 92.

¹⁰ Eesti Rahvuslaste Klubi oli aastatel 1931–1940 tegutsenud rahvuslik-liberaalne ühendus.

¹¹ J. Ant. Eesti 1939–1941..., lk. 77.

propagandatalitusega kasvas välja minireform, mille tulemusena reorganiseeriti see 1940. a. aprillis Riiklikuks Informatsioonikeskuseks.¹²

Samal ajal üritas oma seisukohti Eesti ajakirjanduses tiražeerida ka Kreml. 1939. aasta aprillis määrati NSV Liidu täievolilisse esindusse (edaspidi lihtsustamiseks nimetatud „saatkonnaks“) Tallinnasse NSV Liidu teadeteagentuuri (TASS) korrespondendiks Pjotr Izmestjev. Ta oli astunud kommunistlikku parteisse 1926. aastal, 1932. aastal lõpetanud Kirovis (Vjatka) V. I. Lenini nimelise Pedagoogilise Instituudi kirjanduse osakonna kirjandusõpetaja diplomiga. Izmestjev oli määratud oma sõnul ÜK(b)P Keskkomitee otsusega ajakirja Molodaja Gvardia toimetaja asetäitja kohalt detsembris 1938 TASS-i kursustele ja pärast seda tööle Eestisse.¹³ Izmestjev tegeles Eestis korrespondentitöö kõrval kontaktide loomisega kohalikes info- ja meediaasutustes, sh. Propagandatalituses, ETA-s, ajakirjandusväljaannetes. Izmestjev ei soovinud oma tegevusele suuremat tähelepanu ja seetõttu ei ole sellest peale üksikute kildude palju teada. Mälestuste järgi on teada näiteks fakt, et Izmestjev, külastades Postimehe toimetust Tartus, leidis, et TASS-i infobülletäänidest avaldatakse lehes vähe ja nõudis mahu suurendamist kuni poole võrra, senisest propagandatalituse poolt ettepanud.¹⁴ Võib uskuda, et baasivägede saabumisest tekkinud poliitika NSV Liidust mitte halba kirjutada andis soodsa tausta Nõukogude propagandateenistuste poolt ettevalmistatud materjali „söötmiseks“ Eesti inforuumi. Tolleaegne välisministeeriumi pressibüroo referent Rudolf Sirge meenutas, et Izmestjevil „jätkus huvi Eesti asjade vastu ja ilmselt ka küllalt aega selleks, et käia aeg-ajalt vestlemas (Pressi)büroo juhatajatega, peatuda teinekord tehniliste töötajategi toas ja puhuda sõna juttu“.¹⁵ Sirge meenutas ka, et „Soome talvesõja ajal oli TASS’i esindajal [s. t. Izmestjevil] korduvalt tegemist anekdootide tagasitõrjumisega – need levisid hoolimata sõpruse- ja abistamislepingust. Välisriikide riigipeade puudutamine följetonis või karikatuuris oli riikliku propagandatalituse eeskirjadega keelatud. Märtsis lõppes talvesõda ja koostöö Nõukogude ajakirjanduse esindajatega muutus taas siledamaks.“¹⁶ Sirge esitas oma mälestustes retoorilise küsimuse: „Võib-olla ärkasid minus nõukogude ajakirjaniku eeltundmused juba Pressibüroos tekkinud töökontaktidest TASS’i esindajaga?“¹⁷

Izmestjev ise on oma mälestustes (kirja pandud 1960. aastal) nimetanud enda kahte kontakti Eesti ajakirjanduses: need olid Evald Tammlaan ajalehest Uus Eesti ja Ada Koit, Päevalehe tõlk. Evald Tammlaan (Stein, kasutas ka pseudonüümi Jänkimees) nimetab Olaf Kuuli üheks 1930. aastate tuntuimaks ajakirjanikuks, kelle kirjutistest võis välja lugeda teravaid nükkeid Pätsi diktatuurivõimu aadressil.¹⁸ Seesuguseid inimesi aga Izmestjev otsiski. Izmestjevi sõnul riskisid Nõukogude informatsiooni edastajad vallandamisega, nende seas Tammlaan ja Koit. Tammlaan tutvustas Izmestjevit „Kultase“ kohvikus ka Juhan Sütiste ja Rudolf Sirgega. Ada Koidu nägemus „juunipöördest“ pääses aga TASS-i informatsiooni kaudu Pravdasse ja Izvestiasse. Sellest tuleb veel hiljem juttu. Izmestjev kirjutas oma memuaarides: „Oma Nõukogude korrespondendi töö iseloomu ja tingimuste tõttu sain ma liikuda vaid

¹² Informatsiooni Keskuse seadus, 22.04.1940, Riigi Teataja 1940, nr. 35, lk. 287. Informatsioonikeskust juhtisid minister Ants Oidermaa ja tema abi Ignas Tõrmaküla.

¹³ P. Izmestjevi toimik EK(b)P KK kaardrite osakonnas, ERAF, f. 1, n. 6, s. 801.

¹⁴ J. Ant. Eesti 1939–1941..., lk. 78.

¹⁵ R. Sirge. Pressipööristes aastal 1940. – Kui kõik alles tärkas..., lk. 88–105, 89.

¹⁶ R. Sirge. Pressipööristes..., lk. 90.

¹⁷ Samas.

¹⁸ O. Kuuli. Ajastu peegel..., lk. 843.

ajakirjandusringkondades, erand olid progressiivsed-demokraatlikud kirjanikud, kes ei olnud tollal kommunistid.” Enda sõnul tutvus ta Eesti kommunistidega alles „juunipöörde” ajal.¹⁹

Nii jõuamegi ajas 1940. a. maikuu lõpudekaadi, kui Moskva hakkas kruvima diplomaatiliselt pinget esialgu Leedu Vabariigi suhtes. Otsus Balti riigid okupeerida tehti tõenäoliselt 21. ja 28. mai vahel.²⁰ Välispoliitilisest informatsioonist domineerisid Eesti ajalehtedes sellal ülekaalukalt maailmasõja läänerrinde uudised. 25. mail Leedule seoses punaarmeeleaste Pissarevi, Šmavgonetsi, Butajevi jt. „kadumise” juhtumiga esitatud Nõukogude noodist räägiti 31. mail Päevalehe artiklis pealkirjaga „Moskva nõuab Leedult seletusi”. Artikkel kajastas TASS-i, s. t. Kremli seisukohti. Sellest võis välja lugeda ähvardust Leedule. Artikli juures oli ka Leedu seletus, kus aga süüdistuste sisu ei kommenteeritud, vaid teatati komisjoni moodustamisest asja uurimiseks ning väljendati koostöötahet. Lubadus leida juhtumi süüdlased näitab siiski mingil määral Leedu poolelt süü mõnmist. Vaid paari reaga oli aga lugeda üsna ärevaid vihjeid. Nimelt oli ära toodud Saksa teadeteagentuuri (DNB) kaudu saabunud teade, et Leedu juhtum on tegelikult suunatud „teatavate ringkondade vastu, kes püüavad saboteerida Nõukogude Liidu ja Leedu suhteid”, ning viide Pravdas ilmunud artiklile, kus vihjatakse „sarnaste ringkondade” olemasolule ka Eestis. Siin mõeldi Pravdas 28. mail ilmunud kirjutist „Poliitilised meeleolud Eestis”. Selles väideti, et vastandina suurematele ajalehtedele peab teatav osa Eesti intelligentsist Saksa tegevust Taanis, Norras, Hollandis ja Belgias agressiooniks ja väikerahvaste orjastamiseks. Selliste Ameerika Ühendriikidele ja Inglismaale orienteeritud ringkondade all peeti konkreetselt silmas ajalehti Uus Eesti ja Päevaleht ning Tartu Ülikooli.

Viimaste käsitluses oli Nõukogude-Saksa sõprus vaid ajutine ja nende vahel peatselt puhkev sõda pidi tooma Eesti rahvale suuri kannatusi. Stalinliku spioonimaania kohaselt seletati selliseid meeleolusid kui lääneriikide salaagentide tulemusliku töö vilja. Nagu tõdeb Magnus Ilmjärv: Pravda väide Eesti intelligentsi suhtumisest polnud tegelikult vale.²¹ Päevaleht ei kommenteerinud süüdistusi enda läänesõbralikkuses, kuid rõhutas Eesti ja Nõukogude pakti tähtsust rahutagajana ja neutraliteedist lähtuvaid häid suhteid nii NSV Liidu kui ka Saksamaaga. Enamgi, Päevaleht kinnitas, et sääraseid seisukohti jagab kogu Eesti rahvas. See on muidugi liialt suur üldistus, aga Päevalehe seisukohad on esitatud niivõrd diplomaatilises vormis, et neile oleks ka raske vastu vaielda. Sarnased seisukohad kordas üle Eesti peaminister oma külvipäevakõnes, mis avaldati Päevalehes 8. juunil. Uluots ütles, et (baasideleping) „oli esijoones tingitud Nõukogude Liidu vajadusest ennast sõjaliselt kindlustada ja kaitsta... [Eestile on leping] võimaldanud seda, et meie kogu kaheksa sõjakuu kestel oleme saanud seni rahu elada.”

Samal ajal, 4.–7. juunini, seati kolme Balti riigiga piirneva kolme NSV Liidu sõjaväeringkonna väed häireolukorda ja koondati õppuste ettekäändel Eesti, Läti ja Leedu piiridele, samal ajal viidi lahinguvalmidusse ka nende riikide territooriumil baasidelepingu järgselt „Trooja hobusena” paiknevad väed. Rünnetegevuseks seati valmis lennuvägi. Nõukogude sõjaväeline grupeering Balti riikide piiridel koosnes (koos baasiväeosadega) mittetäielikel andmetel mitte vähem kui 541 915 inimesest, 3938 tankist ja 2516 lennukist, ülekaal kohalike armeedega võrreldes oli masendav.²² Militaartemaatika tundja saab aru, et sellise väekontingendi liigutamine ei toimu üleöö, see vajab mahukat planeerimist ja

¹⁹ P. Izmestjevi mälestused, ERAF, f. 247, n. 51, s. 89, lk. 4–11.

²⁰ Sõja ja rahu vahel, lk. 63.

²¹ Sõja ja rahu vahel, lk. 35.

²² M. Meltjuhov. Upuščennõi šans Stalina. Shvatka za Evropu: 1939–1941 gg. Veče, Moskva, 2008, lk. 145–147.

ettevalmistamist. See ei saanud jääda märkamatuks ka siinsetele ametkondadele, kuid ajakirjanduses jätkati vaikimise eelistamist.

Naaseme Leedu juhtumi kajastamise juurde. Seoses Nõukogude Liidu surveavaldustega 7. juunil Moskvasse sõitnud Leedu peaminister Antanas Merkys visiiti lehed mainisid, kuid selle tagamaid ei avatud. Huvitavana mõjub DNB-lt vahendatud teade 11. juunist, et võib-olla on oodata Nõukogude Liidu ja Rumeenia suhete peatset paranemist - selle tõestuseks olevat suursaadiku määramise otsustamine. Iroonilisel kombel langetati just 13. juunil Moskvas kinniste uste taga otsus Rumeeniale kuulunud Bessaraabia hõivamiseks.²³ Ka Läti ja Eestiga üritati Leedu peaministri survestamise ajal rõhutatult lojaalselt käituda.²⁴ Merkys tagasisaabumisel „sõbraliku N. Liidu pealinnast” 12. juunil väljendasid Eesti ajalehed peaministri rahulolu, aga läbirääkimiste sisu ja Moskva nõuete kohta Leedu siseministri Kazimieras Skučase ja poliitilise politsei ülema väljavahetamiseks ei rääkinud ajalehed midagi. Juba järgmisel päeval aset leidnud minister Skučase väljavahetamist mainiti, kuid ei kommenteeritud. Päevaks-paariks võis jääda mulje, et Leedu probleemid, mille ta justkui ise oli põhjustanud, on lahenenud.

Samal ajal jätkas Nõukogude Liit kiirustades sissetungioperatsiooni ettevalmistusi. Muu hulgas räägiti Punaarmee poliitpeavalitsuse 13. juuni direktiivis nr. 5258/ss pealetungioperatsiooni poliittöö kohta, et „ajakirjandusvabaduse sildi all viiakse (Balti riikides) ajalehtedes ja raadios läbi ohjeldamatut nõukogudevastast propagandat”²⁵. See ei olnud muidugi ainus vale, mis selles sõdaõhutatavas dokumendis sisaldus.

Laupäeval, 15. juunil teatasid Eesti ajalehed Pariisi langemisest eelmisel päeval. Samas rõõmustati Tallinnas Balti nädala avamise puhul, mis pidi süvendama meie riikide majanduslikku ja kultuurilist läbikäimist. Kurioosel kombel käivitus samal ajal ka Kremli kavandatud „Balti nädal”. Olukorda pingestavatest piiripunktide ründamistest Leedus ja Lätis Eesti ajakirjandus ei rääkinud ega saanudki rääkida. Ka Nõukogude Armeepoolt 14. juunil alla tulistatud Soome lennukompanii reisilennuki „Kaleva” puhul avaldati mittemidagiütlev lühike „nupuke” lennuki „allakukkumisest”.²⁶

Siitpeale jäi ajaleht juba sündmuste kiirusele alla, sest iga päevaga toimunud olulisi muutusi sai lugeda alles järgmise päeva lehest. Pühapäeval, 16. juunil avaldati Leedu välisministri Juozas Urbšyse 15. juuni telegramm, kus räägiti Molotovi nõudmistest, mille kohaselt Nõukogude Liidu armee ületab Leedu riigipiiri ja „okupeerib” tähtsamad linnad. Teate lõpus seisis: Leedu valitsusasutused on teinud korraldusi, et ei valmistataks mingeid takistusi N. Liidu vägede sissemarssimisele.²⁷ Teadaolevalt oli Leedu 14. juuni hilisõhtul Nõukogude ultimaatumide esitamise järel kapituleerunud juba järgmise päeva hommikul ning samal päeval alustas Punaarmee Leedu hõivamist. Ajalehtedes räägiti uuest Leedu valitsusest eesotsas kindral Stasys Raštikisega, kuid et see oli toimunud vastuseks Nõukogude otsesetele nõudmistele, sellest juttu ei olnud. Kiirendatud korras lõpetati Tallinnas Balti nädal. Muu hulgas avaldati samas Päevalehes ka Ameerika publitsisti Karl von Wiegandi intervjuu Adolf

²³ Sõja ja rahu vahel, lk. 44.

²⁴ M. Meltjuhov. Stalini käestlastud võimalus. – Nõukogude Liit ja võitlus Euroopa pärast 1939–1941 (dokumendid, faktid, arvamused). Elmatar, Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused. Tartu, 2005, lk. 161.

²⁵ M. Meltjuhov. Stalini käestlastud võimalus, lk. 160.

²⁶ „Kaleva” allatulistamisest vt.: R. Niku. Kaleva surmalend. Tänapäev, Tallinn, 2008. 16. juunil tulistati ka samasugust Eesti lennukompanii lennukit, kuid see tabamust ei saanud. Vt. M. Solonin. 25. juuni 1941: rumalus või agressioon. Grenader, Tallinn, 2010, lk. 126–127.

²⁷ Vt. nt.: Nõukogude väed Leedus. – Päevaleht 16.06.1940.

Hitleriga, kelle ühe tähtsama sõnumina oli välja toodud, et „rahvusvahelised kapitalistlikud kliked tuleb hävitada”.

Nõukogude nõudmistest Leedule rääkisid Eesti ajalehed alles esmaspäeval, 17. juunil, kui väed olid pärast eelmise päeva ultimaatumit sisenemas ka Eestisse. Teatavasti oli ultimaatumi põhinõudeid kaks: et moodustataks uus valitsus („kes suudaks ja tahaks vastastikuse abistamise pakti N. Liiduga ausalt ellu viia”) ja et riigi territooriumile lubataks „küllaldasel arvul” Nõukogude sõjaväeüksusi nende paigutamiseks tähtsamatesse keskustesse.²⁸ Eesti lehed avaldasid selle tähtsusega võrreldes üpris lühikese uudise, kus kindlasti hoolikalt kõik kooskõlastusvoorud läbikäinud tekst serveris Nõukogude ultimaatumit Eestile hoopis kui „täiendavat lepet vägede paigutamise asjus”. Räägiti, et Moskva avaldas „nõudmised, mille sihiks on Eesti ja Nõukogude Liiduga Vastastikuse Abistamise Pakti täitmise kindlustamine”. Ühenduses sellega räägiti valitsuse tagasiastumisest ja presidendi „viivitamatutest sammudest” uue valitsuse kokkukutsumiseks. Öeldi, et Nõukogude valitsusega „saavutatud kokkuleppe [!] tagajärjel asub Nõukogude Liidu vägesid mitmetesse keskustesse Eestis, kus neid seni ei olnud”, ja teatati, et Vabariigi Valitsus on kindel, et kõik kodanikud suhtuvad vägede tulekusse tavalise vastutulelikkuse ja rahuga.²⁹ Samas oli avaldatud TASS-i versioon Leeduga toimunud „konflikti lahendamisest” koos Leedu seletusega ultimaatumist. Mainiti ka Leetu saabunud Nõukogude „valitsuse esindajat, välisasjade rahvakomissari abi” Vladimir Dekanozovit, kes astus kontakti Leedu võimudega uue valitsuse moodustamise asjus. Ära oli toodud kokkuvõtte Merkyse kõnest, kus rahvalt oodati suhtumist Punaarmeele kui Leedu ja Nõukogude julgeolekut tagavasse liitlasesse. Ka on Leedu valitsus palunud elanikel säilitada rahu ja väidetavalt on elanikkond nii ka käitunud. Kogu lehenumbrit saatis rahustav toon, justkui ei oleks midagi pöördelist juhtunud.

Milline mulje võis lehelugejal toimuvast jääda ajal, kui võõrväed mööda maad laiali valgusid ja kelle huvides see oli? Esmane mulje pidi olema: kogu toimuv on Eesti valitsuse kontrolli all, Moskva nõudmiste käsitlemisel on saavutatud kokkulepe, millega tuuakse 1939. aastal vastastikuse abistamise pakti alusel sisse täiendavat Nõukogude väekontingenti. Valitsuse vahetus ei olnud midagi, mis oleks pidanud tekitama kahtlusi Eesti iseseisvuse püsijäämises, seda enam, kui iseseisvuse eestseisja, president, jäi samaks. Pealegi paistis, et meil läks paremini kui Leedus, kus Moskva poolt nõuti riigi juhtkonna vahetust. Lõppude lõpuks olevat lepe N. Liiduga taganud riigile rahu. Ja kes ei tahaks rahu, eriti kui kõikjal maailmas käib sõda?

Meelis Maripuu ja Jüri Ant sedastavad: „Nende kriitiliste päevade sündmuste arengut jälgides tekib kohati küsimus, kas Eesti valitsev ringkond oli juba isegi hakanud uskuma seda häma, mida ajakirjanduse vahendusel oli alates baaside lepingu sõlmimisest oma rahvale ning välismaailmale aetud? Tegutseti nagu omalaadses fataalses tardumuses, kus toimuvat jälgiti kohati kui kolmanda osapoolena – kõrvaltvaatajana, kellest ei sõltu ei riigi ega rahva tulevik.”³⁰ Kindlasti halvas agressioon ja sõjaline hõivamine riigi juhtkonna otsustusvõimet. Rahvale edastatud teadete toonist võib aga välja lugeda ka, et neil päevil näidati, et olukord on vähemalt vabariigi presidendi kontrolli all ning ehk loodeti veel ka iseseisvusele lojaalset valitsust ametisse saada ja seeläbi iseseisvustki säilitada.

²⁸ NSV Liidu ultimaatum Eestile ja Lätile, 16.06.1940. – Sõja ja rahu vahel, lk. 694.

²⁹ Vt. nt.: Täiendav lepe Nõukogude Liiduga vägede paigutamise asjus. – Päevaleht 17.06.1940.

³⁰ Sõja ja rahu vahel, lk. 80.

Magnus Ilmjärv kirjutab: „Ultimaatumid hetkel ja ka järgmistel päevadel oli võimalik kasutada Riigi Ringhäälingut ja ka ajakirjandust toimuvale õiglase hinnangu andmiseks. Eesti valitsus ei teinud seda.”³¹ Kriitilistel päevadel, 17.–21. juunini meenutas propagandatalitus veel kord, et punaväest ja üldse venelastest võib teateid tuua ainult ametliku informatsiooni korrast.³² Seda tõestab ka vastavate uudiste identsus. Pärast Eesti poolt ultimaatumile allumist 16. juunil oli rahvale massikommunikatsioonivahendite abil edastatava info sisu ja dünaamika juba otsustatud ning ajalehtedel ei jäänud muud üle, kui seda avaldada. Aastatega sisse töötatud süsteem toimis tõrgeteta. See vastas paraku suurepäraselt Nõukogude eesmärkidele, mis seisnesid selles, et „kiirelt laostada tema armee, demoraliseerida tagala ja sellega aidata Punaarmee juhtkonnal lühima ajaga ja väheste ohvritega saavutada täielik võit”.³³ Selline sõjalise hõivamise kogemus oli omandatud 1939–1940 Poola koosseisus olnud Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene annekteerimisega.

Aga jätkame Eesti ajalehtedega. Alles teisipäeval, 18. juunil, kui Punaarmee oli Eestit juba hõivamas, avaldati lehtedes TASS-i informatsiooni põhjal eelmisel päeval Izvestijas ilmunud Nõukogude Liidu 16. juuni „esildis” Eestile ja Lätile ehk ultimatiivsed nõudmised Punaarmee üksuste sissetoomiseks ja valitsuste vahetuseks. Informeeriti üldsõnaliselt vägede saabumisest Eestisse ja Lätti, mis muidugi toimus rahulikult ja heas korras. Riist teatas Läti infoagentuur (Leta): „Läti valitsus otsustas vastata Nõukogude Liidu valitsusele, et samas sõbralikus vaimus, millega ta seni on täitnud vastastikuse abistamise lepingut, nõustub ta Nõukogude valitsuse palvega lubada Nõukogude Liidu vägedel saabuda Lätti.”³⁴ Postimehe juhtkiri läks veel kaugemale, nimetades Nõukogude vägesid meie liitlaste sõbralikeks vägedeks, ja teatas, et „Sellistena võtame neid vastu ja tervitame neid”. Lisaks rahu kindlustamisele tõi ta ära ka muud Moskva kokkuleppe „boonused” - kaubavahetuse ja kultuurikontaktide elavdamise.³⁵ Ega pärast hõivamist ei jäänudki üle muud, kui loota Nõukogude poole heatahtlikkusele, nagu tegi Päevaleht oma juhtkirjas.³⁶

Tegelikud boonused ilmusid aga järgmise päeva lehes koos peaminister Uluotsa rahustava raadiokõne refereeringuga. Uluots ütles: “Eesti Vabariigi valitsus on veendunud, et Eesti rahvas suhtub [Punaarmee tulekuse ja sellega kaasnevasse] täieliku arusaamise ja rahuga, jätkab oma tegevust harilikus korras ning tahab täita kõik vajalikuks osutuvad korraldused.”³⁷ Ja neid vajalikuks osutunud korraldusi oli teatavasti hulgaliselt: liikumispiirangud, alkoholimüügipiirangud, filmimiskeelud, koosolekute ja meelevahelduste keeld jne. Väljastati ka TASS-i teade, et Eesti ja Läti elanikkond suhtus Punaarmeesse soojalt.³⁸ Samas vaimus jätkasid ajalehed ka järgmistel päevadel. 21. juunil avaldas Päevaleht ETA vahendusel TASS-i telegrammi Punaarmee vastuvõtust Eestis. Parimate propagandareeglite järgi tsiteeriti seal Rahvalehte, mis „rõhutas seda erandlikku soojust, millega Eesti rahvas tervitas Punaarmee üksuste saabumist”. „Tallinnas kogunes paljudes kohtades sadu inimesi tänavale,” jätkab uudis, „Nad tervitasid südamliselt punaarmeeasi ja lihtsalt külvasid nad üle küsimustega. [–

³¹ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Argo, Tallinn, 2004, lk. 780.

³² E. Ernits. Ajakirjandus ja punane tsensuur, lk. 157.

³³ Nii formuleeriti Punaarmee eesmärgid töömeetmetes vaenlase (Balti riikide) vägede seas, vt. M. Meltjuhov. Stalini käestlastud võimalus, lk. 160.

³⁴ Vt. nt.: Nõukogude Liidu vägede saabumine Lätti. – Postimees 18.06.1940.

³⁵ Eesti ja Nõukogude Liidu täiendav kokkulepe. – Postimees 18.06.1940

³⁶ Uus kokkulepe Nõukogude Liiduga. – Päevaleht 18.06.1940.

³⁷ Peaminister prof. Uluotsa raadiokõne: Heas korras ja vahejuhtumiteta toimub Eesti ja Nõukogude Liidu vastastikuse abistamisepakti elluviimine. – Päevaleht 19.06.1940.

³⁸ N. Liidu väed Eestis ja Lätis. – Päevaleht 19.06.1940.

– –] Teatage Moskvasse, et me oleme sügavalt tänulikud meie sõjast päästmise eest ja viige tervisi Stalinile ja Molotovile.”³⁹ Ei seganud, et samades lehtedes kirjeldati juba rahu sobitamist läänerindel. Võib ainult ette kujutada, milline oli sellise jutu mõju vabaduse eest sõdinutele.

Siiski leidus uudiste seas veidike ärevamaid toone Lätist, kust ETA vahendusel saabus informatsioon, et 18. juuni pärastlõunal kogunes Riia tänavatele punavägede tulekut uudistama hulgaliselt inimesi, neid püüdsid ära kasutada „kahtlased elemendid”, kes püüdsid korratusi ja isegi kokkupõrkeid provotseerida. Rahvahulkade laialiajamine õnnestus politseil suure vaevaga, appi võttes sõjaväge ja tuletõrjet. Selle peale pöördunud Punaarmee Läti valitsuse poole palvega „ära hoida väeosade liikumise takistamist”, mida valitsus karmide keelumäärustega ka tegi.⁴⁰ Samas oli ka Läti presidendi Ulmanise raadiokõne väljavõte, mis kinnitas sõprust Nõukogude Liiduga ja Läti valitsuse nõusolekut toimuvaga ning lõppes sõnumiga rahvale: „Mina jään oma kohale ja jääge teie oma kohtadele.” Siiski ärritas info rahulolematusest Riias Nõukogude poolt niivõrd, et järgmises Päevalehes avaldati esilehel TASS-i õiendus „Läti informatsiooni eksitus”, milles eitati pöördumist abipalvega Läti valitsuse poole ja kinnitati, et „vägede juhatus on elanike poolt osutatud südamliku vastuvõtuga täiesti rahul”.

Sõjalise kontrolli kehtestamine oli eelduseks endale sobiva ultimaatumivalitsuse võimuleseadmiseks.⁴¹ Alles siis, kui Moskva esimene nõue – väekontingendi sisseviimine – oli suuremate viperusteta täidetud, asuti teise – valitsusevahetuse – teostamisele. Selline võimu ülevõtmine „ülaltpoolt” võimaldaks maskeerida oma tõelisi kavatsusi ja halvata riigikaitset. Valitsusevahetuse ajaks Eestis olid muudatused Leedus ja Lätis juba teostatud. Nii Läti kui ka Leedu uut valitsust kirjeldati Eesti ajalehtedes Pravda silmade läbi. Mõlemad (nagu hiljem kirjutati ka Eesti ultimaatumivalitsuste kohta) olid selle järgi moodustatud oma riigi „intelligentsi kõige silmapaistvamatest esindajatest”.⁴² Kui Dekanozovi saabumise puhul Leetu oli lehtedes märgitud tema osalus valitsusevahetuses, siis sarnaste ülesannetega „Nõukogude Liidu Ülemnõukogu juhatuse liikme” Andrei Ždanovi saabumist Tallinnasse kajastati neutraalselt ja lühidalt.⁴³

Muuseas, valitsusevahetuse organiseerimisest võib leiduda üks huvitav vihje just ajakirjandusringkondadest. Nimelt rääkis Rudolf Sirge oma mälestustes, et kolmapäeval (19. juunil, kui Ždanov kohale jõudis) pakkus eelmainitud Evald Tammlaan „Kultase” kohvikus lauaseltskonnale välja üllatava küsimuse Johannes Vares-Barbaruse sobivusest uueks valitsusjuhiks.⁴⁴ Äkki oligi Tammlaan see, kes rääkis Varesest Izmestjevi või kellegi teisega Nõukogude esinduses ja oli seega „rahvavalitsuse” juhi kandidaadi ideeandja? Olid ju Izmestjev ja NKVD luureresident Tallinnas Vladimir Botškarjov need, kes Eestis „rahvavalitsuse” liikmekandidaate otsisid ja just 19. juunil määrati kindlaks Vares ja Undi

³⁹ TASS-i telegramm punaarmee vastuvõtust Eestis. – Päevaleht 21.06.1941.

⁴⁰ Karmid määrused Riias. – Päevaleht 19.06.1940.

⁴¹ Sõja ja rahu vahel, lk. 97.

⁴² Vt. nt.: Pravda hinnang Leedu uuele valitsusele. – Päevaleht 20.06.1940; Moskva heatahtlik hinnang Läti uuele valitsusele. – Päevaleht 22.06.1940.

⁴³ Vt. nt.: N. Liidu Ülemnõukogu juhatuse liige A. A. Ždanov Tallinnas. – Päevaleht 20.06.1940. Nüüdseks on teada, et just Ždanov oli üks Nõukogude ekspansionismi ideoloogide, kes oli koostanud otsuseprojektid Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene „vabatahtlikuks” ühendamiseks NSV Liiduga ning olnud üks Soome-vastase sõja inspireerijaid, vt. nt. E. Kaup. Andrei Ždanovist ja tema missioonist Eestisse 1940. a. suvel. – Tuna 2005, nr. 2, lk. 83–91, 88.

⁴⁴ R. Sirge. Pressipöörises..., lk. 92.

ministrikandidatuurid.⁴⁵ Nii Izmestjev kui ka Botškarjov olid taustalt literaadid ja seetõttu on loomulik ühise keele leidmine Nõukogude-sõbralike kirjameestega Eestis. Täielikkuse huvides tuleb mainida, et Izmestjev väitis end olevat tutvunud Vareseaga 1939. aasta suvel Pärnus viimase majas.⁴⁶

On tõenäoline, et just Baltikumis sõjalise vastupanu mittekohtamine ning riigivõimuga rahulolematute, siinsete põrandaaluste kommunistide ja Nõukogude-sõbralike vasakpoolsete poliitikute poolt peamiselt ametiühingutesse koondunud tööliskonna osa olemasolu viis Nõukogude juhtkonna rahvademokraatliku pöörde stsenaariumini. Seda hakkas ette valmistama Tallinna saabunud Ždanov ja see käivitus Eestis 21. juunil, kusjuures loa demonstratsiooni korraldamiseks sai Ždanov Moskvast alles 20. juuni õhtul.⁴⁷ Olulisel kohal oli demonstratsioonile tulnud rahvas, kes edastaks Moskva sõnumi enda nimel, mis oleks siis kasutatav nii sise- kui ka välispoliitiliselt. Demonstratsioonil oli oluline osa ka riigipea Pätsi „tümaks tegemisel”.⁴⁸ Tõepoolest, Päts, kes veel 19. juunil oli valmis Ždanovile vastu vaidlema, oli demonstratsioonijärgsel kohtumisel endast välja viidud ja oli Vares-Barbaruse peaministriks saamisega nõus. Peaasi, et moodustataks võimalikult kiiresti uus valitsus, mis suudaks olukorda kontrolli all hoida.⁴⁹ Ka ajakirjandusväljaannete jaoks oli see päev pöördepunkt, sest just siis toimus sarnaselt sõjaväeosade, politseijaoskondade jt. riigiasutuste ja raadioga ka ajalehtede toimetuste sisuline ülevõtmine Punaarmee ja julgestatud töölisaktivistide-kommunistide poolt. Mõtte, et rahvas ise kehtestab „nõukogude võimu”, tugines bolševike maailmarevolutsiooni ideele ja polnud seega loomulikult uus, kuid praktikas ei olnud seda veel õnnestunud teostada. See õnnestumine töötas aga tohutut ideoloogilis-poliitilist efekti, mille olemasolu, nagu näeme kas või vastanduvates ajalookäsitlustes, võib märgata siiaani.

Eespool on juba näidatud, kui tähtsaks pidas Moskva, et demonstreeritaks Punaarmee sooja vastuvõtmist. Kuivõrd ideoloogiliselt oli selle sõjakäigu näol tegemist „tööraha vabastamisega kapitalistide ja mõisnike ekspluateerimisest”⁵⁰, siis otsiti toetust just eelkõige tööliskonnalt. Miks sellist toetust ka leiti, on üsna hästi kirjeldanud Paul Kuusberg, üks väheseid taastatud Eesti Vabariigi mälestusi avaldanud „juunikommuniste”.⁵¹

Agu Kask meenutab, et 21. juuni hommikupoolikul saadeti ta ringhäälingu esindajana Toompeale siseministri kabinetti, kus anti, nagu neil päevadel oli tavaks saanud, informatsiooni „neis küsimusis, mille avaldamist alalehtedes ja raadios ei peetud sõja ja pineva välispoliitilise korra tõttu võimalikuks ega tarvilikuks.” Neil koosolekutel arutati päevapoliitikat ja kuulati ära ajalehtede esindajate arvamusi. Tol korral olid kohal kõikide Tallinna ajalehtede peatoimetajad ja ETA direktor Karl Kornel. Siseministri sõnade järgi on Punaarmee raskelt relvastatuna „marsivalmis” ja on süüdistanud Eesti valitsust, et tema teadmisel olevat rünnatud Punaarmee relvaladu Martna vallas, ja et neil süüdistustel olevat küll vaid vormiline alus, kuid olukord on ikkagi äärmiselt hädaohtlik ja komplitseeritud. Ühtlasi palus minister vältida iga väljendust, mis võis venelasi kuidagi irriteerida. Kask

⁴⁵ Sõja ja rahu vahel, lk. 98–101.

⁴⁶ P. Izmestjevi mälestused, lk. 2.

⁴⁷ Sõja ja rahu vahel, lk. 96.

⁴⁸ O. Liivik, H. Tammela. President lahkub areenilt, lk. 991.

⁴⁹ Sõja ja rahu vahel, lk. 100, 112.

⁵⁰ M. Meltjuhov. Stalini käestlastud võimalus, lk. 159–160; Sõja ja rahu vahel, lk. 66.

⁵¹ P. Kuusberg. Rõõmud ja pettumused. Kupar, Tallinn, 1996.

meenutab tollal kohal olnud ajakirjandustegelaste nimel: „Teadsime kõik, et seisame Nõukogude kolossi vägivalla ees üksi...”⁵²

Kuidas toimus ajalehtede ülevõtmine ja kuidas see mõjus nende sisule? Olaf Kuuli kirjutab, et „Eestimaa Kommunistlik Partei mõistis hästi, et sotsialistliku revolutsiooni edasise arengu üheks mõjuvõimsamaks hoovaks peab saama proletariaadi seisukohti kaitsev ajakirjandus”.⁵³ Erich Ernits on toiminut kirjeldanud nii: „21. juunil, kui punajõugud hakkasid kogunema meelevaldusteks (kehtis meelevalduste ja rahvakogunemiste keeld), pöörduti toimetustest siseminister August Jürima poole järelepärimisega, kuidas peaks talitama. Vastus oli: tuua vaid äärmiselt napolisõnaline informatsioon. Vahepeal pandi aga nagu kusagilt mujalt dirigeerituna mängu hoopis teised jõud. Peaaegu üle kogu maa hakkas ajalehtede toimetusi küllastama punategelased või koguni punadelegatsioonid, kes lahkel toonil kõnelesid „ajaloolisest murrangust” ja avaldasid soovi, et ajalehed ei jäta sellest ometi „järeldusi tegemata”. Reas kohtades piirduti küllastamise asemel telefonikõnega... Et niisugune soov oli kurjem kui kuri käsk, taibati ilma seletamisetagi.”⁵⁴ See kirjeldus vastab sündmuste loogikale ja sellega võiks ehk rahuldudagi, kuid O. Kuuli on oma teemakohases artiklis väitnud, et „esimesel revolutsioonikuul jäid mitmed keskajalehed (Päevaleht, Rahvaleht jt.) ning suur osa kohalikke ajalehti veel seniste omanike ja toimetajate kätte... Seetõttu annab tolleaegne ajakirjandus teatud pildi eri klasside ja poliitiliste rühmituste seisukohtadest ja taktikast.”⁵⁵ Sama artikli põhjal on ka Magnus Ilmjärv kokku võtnud, et Päevaleht, Teataja ja mitmed kohalikud ajalehed jäid esialgu üle võtmata.⁵⁶ Kui aga vaadelda nimetatud lehtede tonaalsust ja arvestada, et olulisem informatsioon edastati endiselt Informatsioonikeskuse ja ETA kaudu, mis olid „üle võetud” esimeses järjekorras, siis näeme, et ka nende väljaannete seisukohad, mis seisesid peamiselt juhtkirjades, olid pigem uut võimu toetavad. Teataja (peatoimetaja Aleksander Tõnisson) „töörahvavaenulikkus”, nagu seda on nimetanud Kuuli, on tegelikult vaid polemiseeriv-toetav ja väide klassivastuolude puudumisest omistub seal hoopis ultimaatumivalitsuse põllutöoministrile Aleksander Jõeäärele, kellele ajaleht toetust avaldas.⁵⁷ Sama kehtib ka eraomanduse mittepuutumise või iseseisvuse kestmajäämise kohta, mida „rahvavalitsus” igati kinnitas. Võimalik, et viimane seisukoht oli Pikalt tänavalt arranzeeritud „veenev eitus”, teadlik jäme vale, mis ajendatud anneksiooni taktikalistest kavadest, või oli tegemist kombineeritud variandiga. Kuid ka see toon ei päästnud Teatajat: 12. juulil karistas uus võim sisekaitseülevõtmise määrusega Teatajat „desorienteerivate kirjutiste eest”.

Ajalehtede ülevõtmist ja selles osalenud isikuid on erinevates käsitlustes kajastatud vastuoluliselt ja täna on ka raske lõplikult tõest versiooni leida. Ainus keskväljaanne, mis suleti ja asendati, oli Uus Eesti (peatoimetaja Hugo Kukke), ehk nagu kirjutab O. Kuuli: „Fašismimaiguline „Uus Eesti”⁵⁸ likvideeriti.”⁵⁹ E. Ernitsa kirjelduse põhjal võtsid Uus Eesti

⁵² A. Kask. Ringhäälingu ülevõtmine. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, lk. 26–31, 27–28.

⁵³ O. Kuuli. Ajastu peegel..., lk. 842.

⁵⁴ E. Ernits. Ajakirjandus ja punane tsensuur, lk. 157–158.

⁵⁵ O. Kuuli. Ajastu peegel..., lk. 844.

⁵⁶ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 780.

⁵⁷ O. Kuuli. Ajastu peegel..., lk. 845.

⁵⁸ Uus Eesti „fašismimaigulisus” oleks muidugi tänuväärne viitamismaterjal mõnele ajalookirjutajale ka tänapäeval, kuid jätkem selle arutluse siinkohal katki ja piirdugem tõdemusega, et Nõukogude ajalookirjanduses käsitletud teemasid on tihtilugu otstarbekam täielikult uuesti kajastada kui parandada ja täiendada.

⁵⁹ O. Kuuli. Ajastu peegel..., lk. 842. Suleti veel ka Vesti Dnja (okupatsiooniaegne trükitsensuur Eestis, <http://www.okupatsioon.ee/1940/koikfreimid.html>, vaadatud 01.09.2010)

toimetuse üle meeleavalduse ajal (Pikal tänaval asunud) toimetusse ilmunud Arnold Veimer, Olga Lauristin, „punakirjanik” E. Männik ja Joosep Saat koos ihukaitsjatest noorukitega. Ülevõtjad kandsid relvi, kusjuures mõnedel teadatel olnud ka relvaga ähvardamist.⁶⁰ Saadi sõnul suunas teda Uus Eesti ülevõtmisele Hendrik Allik. Saadi mälestuste järgi teostasid ülevõtmist tema ja Anatoli Männik kahekesi (Saat ja Männik olid mõlemad teatavasti riigivastase õõnestustöö eest vangis istunud „põrandaalused”, nagu ka Ernitsa poolt nimetatud Veimer ja Lauristin). „Ülevõtmine laabus väga lihtsalt,” kirjutas Saat, „Keegi toimetuses olevatest inimestest ei avaldanud vastupanu.”⁶¹ Relvastatud julgestaja olemasolu märgib ära aga ka kohalviibinu, tollane Uus Eesti ajakirjanik, hiljem Nõukogude ajakirjanikuks hakanud Vladimir Raudsepp. Raudsepa meenutusil saabusid Uus Eestit üle võtma 21. juuni õhtupoolikul Saat ja Männik koos kellegi tundmatu noorukiga, kes „oli nähtavasti RO-st (Rahva Omakaitse) julgestuseks kaasa, sest ta pani raske püstoli kolksatades lauale, mis nähtavasti ka Saati üllatas, sest ta ütles: „Pane see kohe ära!””⁶² Saati ei oleks tohtinud siiski üllatada, et relvastatud ülevõtjatele vastupanu ei osutatud. Ülevõtmise tagajärjeks oli, et Uut Eestit järgmisel päeva enam ei ilmunud, vaid Männiku, Saadi jt. osalusel pandi samas toimetuses kokku Rahva Hääle esimene number, mis ilmus 22. juunil. Oma sisult see teistest lehtedest ei erinenud. Tutvustati uut valitsust, kirjeldati demonstratsiooni jne.⁶³ Huvitavana paistab detail Kadriorus toimunud, mille järgi lõppenud koosolek seal sellega, et president Päts keeldus poliitiliste vangide vabastamisest, mis oli demonstrantide jaoks õli kallamine tulle ja mille peale otsustati minna vange vabastama „vastu Pätsi tahtmist”.⁶⁴

Tartus ilmusid Postimehe toimetusse E. Ernitsa kirjelduse järgi Max Laosson, Harald Haberman, Viktor Hion ja L. Illisson. Delegatsioon teatas, et „ta tuli Postimehele õiget informatsiooni andma”. Ühtlasi nõuti endale õigust Postimehes kirjutamiseks.⁶⁵ Harald Habermani mälestuste järgi mindi Postimeest üle võtma otse demonstratsioonilt, mis toimus Tähtvere pargis. Ülevõtjateks olid olnud peale Habermani veel Laosson, Adolf (Aadu) Hint, Ilmar Kruus, Arkaadi Uibo ja K. Taev. Hioni ja Illissoni ta ei maini. Juhtkirja tegid valmis Haberman ja Laosson kahekesi. Ka O. Kuuli tõdeb, et kuigi Postimehe nimi ja peatoimetaja (kuni 7. juulini) jäid vormiliselt alles, „suunas „Postimeest” sisuliselt EKP Tartu komitee, otsustav sõna oli Max Laossonil”.⁶⁶

Teiste väljaannete ülevõtmise kohta informatsiooni napib, segadusttekitavalt mõjuvad ülevõtmise konspiratiivsed meetodid ja Nõukogude ajalookäsitlusest tulenevad kontseptuaalsed rõhuasetused. Ülevõtmise kulgemise määras ära edasine tegutsemistaktika. Nii käskis Ždanov, saanud Moskvast vastava korralduse, vasakpoolsete juhtidel lõpetada revolutsiooniline tegevus ja võtta relvad tööliissalkade käest ära.⁶⁷ Ka hiljem Eestis bolševike juhiks määratud Karl Säre olevat üritanud jätta mulje, nagu poleks „midagi revolutsioonilist juhtunud ja et elu läheb harilikku rada edasi. Kui talle teatati, et ringhääling võeti üle ja on

⁶⁰ E. Ernits. Ajakirjandus ja punane tsensuur, lk. 158. Tegelikult: Anatoli Männik.

⁶¹ J. Saat. Minu tööst ajakirjanikuna: „Rahva Hääle” esimesed numbrid. – Kui kõik alles tärkas, lk. 57–69, 57.

⁶² V. Raudsepp. Juba nelikümmend aastat. – Kui kõik alles tärkas, lk. 106–130, 125.

⁶³ Uus Vabariigi Valitsus astus ametisse, Poliitilised vangid vabastati, Kogu maal rahu, töö jätkub endiselt. – Rahva Hääle, 22.06.1940.

⁶⁴ Suur rahvameeleavaldus Tallinnas. – Rahva Hääle, 22.06.1940.

⁶⁵ E. Ernits. Ajakirjandus ja punane tsensuur, lk. 158.

⁶⁶ O. Kuuli. Ajastu peegel..., lk. 843.

⁶⁷ J. Zubkova. Baltimaad ja Kremli 1940–1953. Varrak, Tallinn, 2009, lk. 66.

faktiliselt Kommunistliku Partei käsutuses, siis ütles ta avalikult välja: „Mingisugusest ülevõtmisest ei saa juttugi olla!”⁶⁸

Paistab, et selles Arnold Veimeri mälestuskatkes peitubki 21. juunil toimunud ülevõtmiste sisu: sisuliselt läksid toimetused bolševike (loe Nõukogude Liidu ustavamate mõjualuste) kontrolli alla, kuid kuna kommunistlik partei oli veel keelatud ja oli käivitunud rahuliku võimu ülemineku stsenaarium, ei saanud otsest ülevõtmist avalikult demonstreerida. Parim viis selleks oli väljaannete tegevuse näiline jätkamine samas vaimus, senise nime ja peatoimetaja juhtimise all.

Veel üks näide bolševike töömeetoditest, jällegi Rudolf Sirge mälestustes: „Neljapäeval [s. o. 20. juunil] enne töö lõppu helistas [Välisministeeriumi Pressi-]büroosse üks ammune tuttav, marksist ja viimasel ajal Tallinnast väljasaadetu, kutsus kohvikusse juttu ajama. Side oli võetud...”⁶⁹

21. juunil oli Sirge kutsutud Töölisvõimlasse, 22. juuni hommikul määrati ta Pressibüroo juhatajaks, sealjuures vormistati käskkiri määramise kohta alles alates 6. juulist.

21. juunil oli esimeste ülevõetud asutuste seas ka Informatsiooni Keskus, mida „hakkasid „kureerima” Hans Kruus [määrati ametlikult keskuse juhiks 25. juunist] ja tema abiks endine poliitvang, kommunistlik põrandaalune Johannes Lauristin [ametlikult nimetati Lauristin Informatsiooni Keskuse asejuhatajaks alates 1. juulist]. ETA ülevõtmine sarnanes ajalehetootmistes toimunuga. ETA direktor Karl Kornel jäeti esialgu ametisse. Rudolf Sirge ülesandeks sai „ETA töö kontrollimine ja vajaduse korral abistamine”.⁷⁰ Ajalehtede peatoimetajaid ja ETA juhti niisiis esialgu välja ei vahetatud. Enamik endisi töötajaid ja ajakirjanikke jäeti esmalt toimetustesse tööle edasi. See vastas juba eelkirjeldatud taktikalistele kaalutlustele.⁷¹ Pärast prosovetliku Rahva Hääle asutamist ja vanade väljaannete kontrolli alla võtmist polnud selleks esialgu vajadustki. Samuti ei olnud uuel võimul kohe võtta ajakirjanikke ega tehnilist personali, mis oleks taganud lehtede ilmumise jätkumise.

Nii oligi järgneval päeval, 22. juunil ilmunud uudised juba läbinud „punase” eeltsensuuri, kuid toimunu värske ja vahetu kajastamine pakub siingi huvitavat informatsiooni. Asja teeb huvitavamaks, et reportaažid rahvademonstratsioonist erinevad, mis on näiteks kergitanud oletusi, et selgeid juhtnööre 21. juuni sündmuste kujutamiseks ajalehtedele ei antud.⁷² Milline oleks ajalehekajastuste põhjal hinnang toimunule? Kas nad toetavad aastakümnete jooksul kujundatud „juunimüüti” „rahvarevolutsiooni” või „sotsialistliku revolutsiooni” kohta?⁷³

Päevaleht kirjutas järgmisel päeval juhtkirjas, et 21. juunil toimusid Eestis ajaloolised murrangulised sündmused ja et Toompeal esinenud äsjavabastatud poliitiliste vangide seletusel on kodanlik Eesti muutunud töötava rahva vabariigiks. Valitsusevahetus olevat saanud selgeks juba viis päeva tagasi, kuid informatsioon, mis anti riigi poolt avalikkusele, oli

⁶⁸ A. Veimer. „Rahva Hääle” hälli juures. – Kui kõik alles tärkas, lk. 29–37, 32.

⁶⁹ R. Sirge. Pressipöörises..., lk. 93.

⁷⁰ R. Sirge. Pressipöörises..., lk. 99.

⁷¹ E. Ernits. Ajakirjandus ja punane tsensuur, lk. 158.

⁷² O. Liivik, H. Tammela. President lahkub areenilt, lk. 969.

⁷³ Juunimüüdi kujundamise kohta vt. O. Liivik, H. Tammela. President lahkub areenilt, lk. 970–971 ja T.

Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajakookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960. – Tuna 2007, nr. 3, lk. 46–69; „sotsialistlik revolutsioon” – vt. O. Kuuli. Ajastu peegel..., lk. 842.

olnud napp ja mittemidagiütlev. Lehe sõnul olid neljapäeva (20. juuni) õhtul Tallinnas välja ilmunud müürilehed, kus kutsuti töölisvõimlasse Nõukogude Liidu ja Eesti vahekordi ning abistamispakti arutama. Järgmisel päeval demonstratsioonil võeti vastu juba resolutsioonid, mis taotlesid muudatusi tööliskonna kasuks poliitilises ja majanduselus. Päevaleht väitis, et jälgis kahetsusega eelnenud aastate tööliste jt. ühiskondlike organisatsioonide sulgemist ning lisas: „Me püüdsime selles suunas tõsta hoiatavat häält, kuid kahjuks olid Eesti ajakirjanduse võimalused vahest enam piiratud, kui nad seda olid kunagi varem.”⁷⁴

Võtame kõigepealt vaatluse alla TASS-i kajastused „juunipöördest”, mis näitavad struktuuri, millisena Moskva tahtis neid sündmusi paista lasta. Uudise järgi toimus Tallinnas Eesti tööliste suurejooneline meelevaieldus (miiting), kus kiideti heaks nõudmised Eesti presidendile, seejärel mindi presidendilossi juurde, tehti nõudmised teatavaks ja lõpuks suunduti keskvangla juurde, kust vabastati poliitilised vangid. Nõudmised olid: 1) uue valitsuse moodustamine, kes oleks sõbralik Nõukogude Liidule ja „täidaks ausalt vastastikuse abistamise pakti”, 2) Nõukogude võimu vastaste kõrvaldamine riigiteenistusest ja nende repressioonimine (riigiaparaat tuli puhastada mh. „sõjaprovokaatoritest”), 3) Kaitseliidu laialisaatmine, 4) (mis tundub uudises kõige väiksema tähtsusega) „tööliste kodanikuvabadused, amnestia poliitilistele vangidele”.⁷⁵ Nagu näeme, oli tähtsaim Moskva valitsusevahetuse-nõude toetamine. Ärevaks oleks pidanud tegema ähvardamine „puhastusega”, kuigi Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene sovetiseerimisega kaasnenud karistusaktioonid, mis olid tipnenud Katõni massimõrvaga, ei olnud tola veel avalikkusele teada. Rahvahulgad, kes nendele nõudmistele justkui alla kirjutasid, ei kujutanud selliseid lahendusi ilmselt ette. Samuti nagu Päevalehtki. Mida aga TASS ei pidanud enam vajalikuks mainida, oli tööliste tervitus Punaarmeele, mis oli tähtsal kohal koosolekul Töölisvõimlas 20. juunil. See oli esitatud tõelises bolševistlikus leksikas, lõppedes kohustuslike tervitustega Stalinile jt. Nõukogude riigijuhtidele.⁷⁶ On väheusutav, et Eesti töölisel vormistasid sellise teksti ilma Ždanovi jt. näpunäideteta. Tervitus Punaarmeele oli 2. juuni Postimehe esiküljel isegi nii eesti- kui venekeelsena, ilmselt sinna rahustamispoliitika kohe nii ruttu ei jõudnud.

Vares-Barbaruse valitsuse deklaratsioonist võis lugeda, et vastastikuse abistamise pakti täitmine ja Nõukogude Liiduga heade suhete hoidmine on alus, mis kindlustab Eesti iseseisvuse ja kaitse. Siia juurde tulid aga ka olulisemana uute valimiste küsimuse tõstatamine ja riigiaparaadi puhastamine.⁷⁷ Tuleb arvestada, et seegi tekst oli Ždanovi parandatud variant.⁷⁸ Nagu eespool näidatud, ei vastanud „revolutsioonilised muutused” Nõukogude plaanidele ja kohe hakkas rahustamispoliitika peale ka nüüd juba Nõukogude mõju all olevates lehtedes. Eelmisel päeval toimunud riigiasutuste ülevõtmistest ei olnud lehtedes sõnagi. Juba 22. juuni Päevalehe II väljaandes kõlas rahvale tuttav rahustamine. Leht kuulutas, et elu läks rahulikesse rööpasse, mille tõenduseks kaunistas seda taas Pikal Hermannil lehviva Eesti Vabariigi lipu pilt.⁷⁹ Ka 22. juuniks Töölisühingute Liidu poolt kokkukutsutud uue valitsuse toetusmiiting jäeti ära. Kuid see, kuidas ülevõetud lehed, muutudes punapropaganda tööriistaks, valmistasid ette anneksiooni järgmist etappi – valimisi –, on juba uue arutluse teema.

⁷⁴ Ajalooline päev. – Päevaleht 22.06.1940.

⁷⁵ TASS-i kokkuvõtte Tallinna sündmustest. – Päevaleht 22.06.1940.

⁷⁶ Tervitus Punaarmeele. – Päevaleht 22.06.1940.

⁷⁷ Vabariigi valitsuse deklaratsioon. – Päevaleht 22.06.1940, II väljaanne.

⁷⁸ J. Ant. Eesti 1939–1941..., lk. 115.

⁷⁹ Elu läks rahulikesse rööpasse. – Päevaleht, 22.06.1940, II väljaanne.

Asjakohane on peatuda ka kajastatud väljaannete ja isikute edasisel saatusel. Päevalehe vastutavat peatoimetajat Harald Tammerit hoiti ametis kuni 26. juulini. Seejärel oli ta Rahva Hääle tehniline toimetaja, hiljem ajutise Punase Risti valitsuse sekretär. Harald Tammer arreteeriti NKVD poolt 7. veebruaril 1941 põhjusel, et ta olla olnud Eesti sõjaväeluure agent. Uurimise lõpul süüdistati teda lisaks veel selles, et ta oli Päevalehe ja Revue Balticu toimetaja ja korrespondent ning kirjutas neisse Nõukogude Liitu laimavaid artikleid. Tammer mõisteti Erinõupidamise poolt 10 aastaks paranduslikku töölaagrisse (ITL), ta suri Unžlagis Gorki oblastis 6. mail 1942.

ETA direktor Karl Kornel rääkis oma tšekistidest ülekuulajatele 1945. aastal, et ta oli ise palunud välisminister Nigol Andresenilt luba ETA-s jätkata ja sai seda teha kuni septembrini. Kornelit esimesel „punasel” aastal ei arreteeritud, ta elas Saksa okupatsiooni ajal Eestis ja arreteeriti alles novembris 1945. Ta suri vangistuses Novosibirski oblastis 19. septembril 1953. ETA direktoriks määrati alates 9. augustist 1940 Rudolf Sirge ja pärast ETA TASS-i alluvusse arvamist 23. augustist Pjotr Izmestjev. Ada Koit võeti tööle ETA välisinformatsiooni osakonna juhatajaks. Ta evakueerus Leningradi ja töötas raadiokomitees, sealt evakueerus Uuralitesse, kus suri.

Rahva Hääle toimetaja sai lühikest aega olla Anatoli Männik, siis vahetas ta välja Arnold Veimer, kuid ka tema ei tegutsenud ajakirjandusvallas kuigi kaua. Veimer oli aga see, kes viis pärast paaripäevast tööd toimetuse töötajate seas läbi personali „puhastuse”.⁸⁰ Veimer pidas oluliseks mainida oma aastaid hiljem valminud mälestustes, et Ždanov õpetas teda, kuidas Nõukogude ajakirjandust teha: „Materjali käsitlemisel peab lähtuma parteilistest traditsioonidest, kuid esitama peab seda rahvale arusaadavas keeles ning tasemel.”⁸¹ Postimees sai uue peatoimetaja – Max Laossoni 7. juulil, ja 28. septembril sai lehe nimeks Tartu Kommunist.

Evald Tammlaan määrati pärast lühiajalist tegevust Rahva Hääles juulikuu alguses pressiatašeeks Moskvasse. Sõja puhkemisel jäi Tammlaan kolleeg Vladimir Raudsepa mälestuste järgi haiglas oleva poja pärast Saksa okupatsiooni alla Eestisse, arreteeriti, hoiti kinni Keskvanglas (Patareis) ja suri „pärast tuhandeid katsumusi ja piinu fašistlikus surmalaagris” Stutthofis 1945. aastal.⁸² Anatoli Männik astus sõja puhkedes hävituspataljoni ja sai surma Pärnu-Jaagupi all. Pjotr Izmestjev suri Tallinnas 1997. aastal.⁸³

Mida võib kokkuvõttes järeldada Nõukogude anneksioonide poliit tehnoloogiast? Ajakirjandusel oli selles oluline roll ja ajakirjanduse mõjutamine oli nii Eesti juhtkonnale kui ka bolševikele üks esmajärgulisi küsimusi. Seetõttu kajastas ajakirjandus toimuvat valitsuse kõverpeeglis. Lehtedes avaldatu vastas Nõukogude aktsioonide taktikalistele etappidele, mis olid Balti riikides sarnased, kusjuures Eesti võimud ei näinud Leedus-Lätis toimivas midagi tähelepanuväärset. Nõukogude juhtkond sai hästi aru, et ilma sõjalise hõivamiseta ei ole võimalikud neid rahuldavad poliitilised muudatused, mis viiksid Eesti jt. Balti riigid iseseisvuse likvideerimisele. Kuna Eesti autoritaarsest perioodist, niinimetatud vaikivast ajastust pärit traditsioonid ei näinud ette valitsuse või selle poliitika kritiseerimist, oli ka kerge hämada ning püüda kujundada avalikku arvamust, kasutades infoblokaadi ja mõju ajakirjanduse üle. Seetõttu oli ajakirjanduse üleminek Nõukogude võimu alla üsnagi sujuv.

⁸⁰ V. Raudsepp. Juba nelikümmend aastat, lk. 127.

⁸¹ A. Veimer. Saabuva päeva koidikul. – Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad. Koost. M. Teder. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1960, lk. 70–83, 78.

⁸² V. Raudsepp. Juba nelikümmend aastat, lk. 118.

⁸³ Izmestjevi elulugu peale sõda. – vt. Estonia 1940–1945, lk. 1140.

Ajakirjandusväljaannete kontrolli alla võtmise skeemid varieerusid lehe kinnipanekust (Uus Eesti) kuni väljapoole mittepaistva mõjutamiseni ja karistamiseni (Teataja). Nõukogude pool kasutas osavalt ära ka Eesti ühiskonnas tekkinud sisevastuolusid ja opositsiooniliste elementide mõju tööliskonnale. Vormiliselt tulid ajakirjanduses võimendatud nõudmised rahvalt, kuid tegelikult kajastasid need Nõukogude Liidu vajadusi ja kasutasid bolševistlikku väljendusviisi, mis oli siin seni võõras. Kohalikud ajalehed ei osanud või ei sõandanud seetõttu mõningaid väljaütlemisi isegi tõlgendada. Eesti valitsus oli enda kujundatud rahustamispoliitika kammitsais ning sõjaahvardus mõjus ootamatult ja paralüseerivalt. „Juunipöörde“ järgselt võib isegi märgata mõningat väljaannetepoolselt ajakirjandusvabaduse suurenemise lootust, eriti väljaannetes, mida otseselt üle ei võetud. Paradoks on aga see, et mida usaldusväärsemaks ajakirjandust peetakse, seda kergem on tema abil petta.